

Т.Л. Боднарчук

**ФОРМУВАННЯ ВИСОКОТОВАРНОГО УКЛАДУ
ГОСПОДАРСТВА НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ
У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ**

Стаття присвячена дослідженню особливостей формування високотоварного виробництва в українському регіоні у першій половині ХІХ ст. Проаналізовано роль зовнішніх політико-економічних чинників у розвитку підприємницького процесу та становленні ринкових форм господарювання. З'ясовано вплив товаризації традиційних сфер вітчизняної економіки на збільшення її експортного потенціалу та інтеграцію українських територій у світовий продовольчий ринок.

Ключові слова: економічна історія України, високотоварний уклад господарства, підприємницьке середовище, підприємництво, зовнішня торгівля, експортний потенціал регіону.

Постановка проблеми. Розвиток суспільного виробництва в Україні на сучасному етапі характеризується низкою негативних тенденцій, що обумовлені нестабільною внутрішньополітичною ситуацією, структурною деформацією та кризовими явищами в економіці (падіння обсягів виробництва, високі темпи інфляції, зростання безробіття, вплив іноземного капіталу, розбалансованість внутрішнього ринку тощо). Відмітними рисами є низька адаптивна здатність, ринкова мобільність та конкурентоспроможність вітчизняного товаровиробника, технічна та технологічна відсталість виробництва, відсутність товарів із високою доданою вартістю у структурі національного виробництва та експорту.

У той же час, інтеграція України до світового економічного товариства відкриває широкі можливості для нарощування тих виробництв, які є найперспективнішими щодо виходу на нові ринки збуту та формування конкурентних переваг України. Насамперед, мова йде про аграрну, харчову, енергетичну, інформаційну та біотехнологічну галузі. Вирішення означеної проблеми потребує звернення до історії розвитку вітчизняної економіки. З цієї точки зору найяскравішим є період першої половини

ХІХ ст., коли під впливом низки екзогенних та ендегенних чинників відбувається формування високотоварного укладу господарства та розвиток підприємництва як рушійної сили економічного зростання, що в цілому визначило конкурентні позиції українського регіону на міжнародних продовольчих ринках.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання розвитку товарного виробництва в Російській імперії в першій половині ХІХ ст. отримали висвітлення у працях С.Покровського, М.Дружиніна, П.Ляценка, М.Рубінштейна, П.Хромова, В.Яковцевського та ін. Важливий внесок у розроблення проблематики становлення високотоварного укладу господарства зробили такі вчені, як І.Гуржій, Є.Сташевський, І.Бровер, Ф.Ястребов, О.Нестеренко, К.Воблій, Т.Дерев'янкін, В.Голобуцький та інші. У їхніх працях подається фактичний матеріал та ґрунтовний аналіз розвитку товарного виробництва підросійської України в ХІХ ст. При цьому увага зосереджується переважно на ендегенних чинниках цього процесу. У той же час, залишається недостатньо висвітленою роль екзогенних доміант формування високотоварного укладу українського господарства та питання впливу зовнішніх чинників на становлення підприємництва, що визначає необхідність подальшої розробки проблеми.

Мета дослідження – виявлення чинників формування високотоварного укладу господарства українських земель та становлення підприємництва у першій половині ХІХ ст.

Основні результати дослідження. Розвиток господарства українських земель у кінці ХVІІІ ст. характеризувався низкою негативних тенденцій, а саме: укоріненням соціальних інститутів феодальної залежності, екстенсивним розвитком аграрної галузі, повільними темпами становлення промислового сектору, представленою, головним чином, дрібним товарним виробництвом, та посиленням кріпосної експлуатації. Природний, трудовий та господарський потенціал українського регіону залишався не розвиненим, причиною чого, з одного боку, була відсутність ефективної державної підтримки, а з іншого – зумовлена жорсткою та обмежувальною зовнішньоторговельною політикою уряду відносно закритість вітчизняної економіки щодо впливу екзогенного середовища. Лібералізація економічної та торговельної політики уряду Російської імперії на початку ХІХ ст. створила умови для прискореної інтеграції українського регіону у світовий економічний простір, яка фактично дала поштовх до розвитку вітчизняної

економіки за західноєвропейським сценарієм. Уже в цей час помітним стає формування окремих рис ринкової економіки таких, як збільшення кількості вільнонайманих робітників, поглиблення процесів регіональної кооперації та спеціалізації, консолідація внутрішнього товарного ринку тощо.

Зовнішнє економічне та політичне середовище стає потужним чинником трансформації економіки українських земель у напрямку заміни натуральних форм господарювання високотоварним виробництвом ринкового типу: у структурі вітчизняного господарства поряд з традиційною аграрною сферою та кустарними промислами виокремлюється великомасштабне промислове виробництво, розвиваються форми ринкового підприємництва, основані на приватній власності та вільнонайманій праці. Серед екзогенних політичних та економічних чинників ключову роль у даних процесах відіграли дипломатичні відносини та військові конфлікти Російської імперії з тогочасними країнами-лідерами, економічна думка Заходу з філософією лібералізму в її основі, власні політичні переконання російського уряду, система зовнішніх економічних відносин українського регіону (зовнішня торгівля, приплив іноземних інвестицій, інтелектуального та технологічного продукту, міграція трудових ресурсів, конвергенція вітчизняного фінансового ринку тощо).

Важливу роль у розвитку вітчизняного господарства у перші десятиліття XIX ст. відіграло погіршення зовнішньополітичних відносин Російської імперії з країнами-торговельними партнерами: Англією (участь у континентальній блокаді 1806–1814 рр.) та Францією (франко-російська війна 1812 р.). Насамперед, ці події негативним чином відбилися на динаміці зовнішньої торгівлі українських земель та розвитку торговельного підприємництва (сприяли занепаду старого гільдійського купецтва), що пригальмувало процес формування високотоварного укладу вітчизняного господарства. У той же час, франко-російська війна, яка виявила недоліки феодално-кріпосницької форми господарювання Російської імперії, стимулювала уряд до зміни суспільно-економічного ладу, стала чинником введення політики протекціонізму, яка по відношенню до українського регіону виявилася у законодавчій та фінансовій мотивації тамтешніх поміщиків та купців та зумовила притік нової генерації підприємців – так званих «торгуючих селян» (приватні власники у сфері кустарних промислів та дрібної торгівлі), які склали основу нового покоління

ня підприємців та стали рушійною силою товаризації виробництва у провідних галузях господарства українських земель.

Значний негативний вплив на розвиток економіки українського краю у першій половині XIX ст. мало загострення російсько-турецьких відносин і, як наслідок, – військові події 1806–1812 та 1828–1829 рр. Така політична ситуація виявилася несприятливою для економічного зростання південного регіону України як одного з найперспективніших у плані становлення торговельного та промислового підприємництва, а також розвитку стратегічних експортноорієнтованих сфер господарства. Постійні військові сутички та блокада експортно-імпортних операцій через чорноморські порти перешкоджали ефективній зовнішньо-торговельній взаємодії підросійської України та європейського ринку, тим самим гальмуючи процес урбанізації південного краю, розвитку торговельного флоту, розбудови промислово-торговельної інфраструктури та активізації підприємницької діяльності на даній території.

Серед інших зовнішньополітичних чинників впливу на умови економічного розвитку українських губерній в складі Російської імперії та процес формування високотоварного укладу господарства у першій половині XIX ст. слід вказати такі: завоювання міжнародних ринків заокеанськими країнами (Австралія, Ост-Індія, США), зіткнення політико-економічних інтересів Англії та Китаю на Далекому сході та, як результат, зміни на азіатському ринку, лібералізація економічних політик більшості західноєвропейських країн.

Тенденції розвитку економіки українських земель першої половини XIX ст. визначалися загальною політичною позицією уряду країни, яка на той час носила відкритий проєвропейський характер. Зокрема, політичні переконання царя Олександра I в період його правління (1801–1825 рр.) формувалися в дусі західноєвропейського ідеалістичного лібералізму, на що впливав як його наставник філософ-швейцарець Ф.Лагарп, так і найближче оточення глави уряду (друзі, соратники, радники), яке мало тісні зв'язки з європейським суспільством та сповідувало західні ідеали (А.Чарторийський, М.Новосільцев, В.Кочубей, П.Строганов). За часів правління Миколи I (1825–1855 рр.) значну кількість урядових посад займали іноземці: французи, ельзасці, німці, корсиканці, австрійці, венеціанці складали основу російської дипломатії. Зокрема, якщо у 1805 р. 68% дипломатичних посад займа-

ли особи іноземного походження, то у 1854 р. – 81%. На тлі світової популяризації концепцій та доктрин західноєвропейської економічної думки така політична інтервенція виявилася одним із чинників поширення ідей класичної політичної економії з її фундаментальним принципом економічного лібералізму. Практичним наслідком стало поступове реформування економіки у напрямку становлення ринкових форм господарювання та розвитку економічних інституцій.

Лібералізація суспільно-політичних поглядів уряду сприяла деякому розширенню промислово-торговельних прав селянства та купецтва в українських губерніях. Зокрема, протягом першої половини XIX ст. окрім дозволу на оптову та роздрібну торгівлю купцям було надане право організувати фабрики, заводи та цехові ремесла, створювати страхові та комісіонерські контори. Якщо на початку XIX ст. здійснювати зовнішню торгівлю і мати власні торговельні судна дозволялося лише купцям першої та другої гільдій, то уже в 1820–1830-х роках такі права були надані найчисельнішій групі купців, що належали до третьої гільдії. Суттєві зміни відбулися у правах селян щодо заняття ремеслами та комерцією: був значно розширений список товарів роздрібної та оптової торгівлі, дозволено здійснювати торгівлю на ярмарках, утримувати торговельні лавки, створювати малі фабрики та цехи, орендувати та купувати землі тощо. Така політика уряду створила сприятливі умови для появи нових видів виробництва та концентрації в існуючих галузях господарства, зумовила зростання ділової активності найчисельнішої маси українського населення – селянства й купецтва.

Важливу роль у розвитку господарства українських губерній та становленні підприємницького середовища в першій половині XIX ст. відіграли зовнішньоторговельні відносини Російської імперії та її інтегрованих частин, зокрема, українського регіону. На початку XIX ст. відбувається формування міжнародних економічних зв'язків підросійської України та визначається її експортно-імпортна спеціалізація. Характерними рисами вітчизняної зовнішньої торгівлі, які визначили особливість позиціонування регіону на міжнародному товарному ринку й специфіку впливу зовнішньої кон'юнктури на еволюцію внутрішньогосподарської системи, були такі: домінуюче спрямування вітчизняних експортно-імпорتنних потоків на західноєвропейський ринок (90% всього зовнішньоторговельного обороту); екстенсивний характер вивіз-

ної торгівлі українських губерній (95% – сировина та напівфабрикати, лише 5% – готові вироби); домінування промислових товарів, високотехнологічної продукції та предметів розкоші у структурі вітчизняного імпорту; умовою здійснення вітчизняного експорту був не надлишок товарів на локальних ринках та задоволення потреб населення, а низька купівельна спроможність внутрішнього попиту [1, с.164]. Така специфіка зовнішньої торгівлі підросійської України визначила характерні риси структури вітчизняного господарства: з одного боку, зростання ролі українського регіону на міжнародному ринку як головного постачальника сільськогосподарської сировини зумовило нарощування виробництва сировинних галузей та розвиток аграрного підприємництва; з іншого – значний притік на внутрішній ринок високотехнологічного обладнання сприяв розвитку та концентрації виробництва сфер переробної промисловості (цукрова, тютюнова, текстильна, суконна, олійна, борошномельна тощо).

У першій половині XIX ст. активізація взаємодії підросійської України та європейського ринку була зумовлена тенденціями розвитку провідних країн світу: завершення промислового перевороту та формування вторинного сектору економіки в західноєвропейських країнах, поява класу найманих робітників та швидка урбанізація зумовили зростання попиту на сільськогосподарську продукцію (зокрема, хліб), у постачанні якої український регіон займав лідируючі позиції. Зміна кон'юнктури зовнішнього продовольчого ринку у напрямку зростання споживчого попиту на хліб з боку індустриальних держав зумовила товаризацію вітчизняного зернового виробництва, наслідком чого стало те, що в різні роки першої половини XIX ст. 55–80% усього виробленого хліба йшло на експорт. Головними споживачами українського зерна були Англія, Франція, Бельгія, Німеччина, Італія, продовольча політика яких визначала тенденції розвитку вітчизняної землеробської галузі.

Зокрема, запровадження свободи хлібної торгівлі та відміна аграрного протекціонізму в Англії (1846 р.), інтенсифікація німецького сільського господарства у напрямку розвитку тваринництва, становлення транзитної торгівлі в Бельгії зумовили зростання експорту української пшениці за період 1824–1853 рр. майже у 7 разів. Це сприяло товаризації поміщицьких та розвитку приватно-селянських господарств, підвищенню попиту на орендні землі, вдосконаленню засобів та способів виробництва, поси-

ленню експортної орієнтації землеробства. Зокрема, уже у 1850-х роках в українських губерніях власною землею володіло 34,5 тис. селян (83,4% з них мали власну землю й одночасно користувалися казенною) [2, с.7]. Яскравим підтвердженням цих тенденцій є позитивна динаміка посівів зерна на українських теренах: якщо у 1840 р. посіви пшениці сягали 376,6 тис. чв., то до 1848 р. вони зросли у 1,5 рази [3, с.90; 4, с.131].

Серед інших причин значного нарощування посівів пшениці у 1850-х роках можна вказати також колонізацію українського регіону, особливо південних земель, зумовлену подіями Кримської війни 1853–1856 рр. Територію заселила велика кількість греків, німців, вірменів, болгар: уже у 1860 р. іноземних колоністів нараховувалося більше 52 тис. сімей, які займали до 2 млн дес. землі [5, с.32]. Такі міграційні процеси, зумовлені зовнішньополітичними чинниками, сприяли удосконаленню вітчизняних форм землеробства та організації підприємницької діяльності в аграрній сфері.

Підвищення товарності землеробства мало неоднозначні наслідки для українського регіону. Стрімке збільшення експорту зернових та збіжжя з української території стало важливим чинником розвитку ринкових відносин, що проявилось у поступовому формуванні ринку вільнонайманої праці, нагромадженні торговельного капіталу, появі організаційно-правових форм господарювання ринкового типу, утворенні фінансового ринку, розвитку рентних й грошово-кредитних відносин тощо. Однак ці процеси охопили переважно південну частину України. З одного боку, за рахунок сприятливих географічних та природно-кліматичних умов, з іншого, через низьку частку закріпаченого населення тут розвинулося товарне монокультурне виробництво, основане на найманій праці, використанні провідних аграрних технологій та способів виробництва [6, с.305].

На основній території підросійської України збільшення експорту зернових не тільки не сприяло еволюції ринкових відносин, але й гальмувало таку еволюцію, фактично консервуючи в регіоні архаїчні відносини феодальної залежності. Отримавши можливість прибуткового збуту хліба на європейських ринках, поміщики були конче зацікавлені саме у збереженні провідних ресурсів, необхідних для його виробництва, – землі та дармової праці кріпаків [6, с.304]. Зростанню обсягів експорту продукції землеробства сприяло не тільки підвищення зовнішнього попиту, але й певні внутрішні умови: за незначної ємності внутрішнього ринку

та низької купівельної спроможності населення український сільськогосподарський виробник мусив орієнтуватися та пристосовувався лише до вимог зовнішнього ринку.

Товаризація українського землеробства викликала аналогічні процеси у рослинництві, садівництві, городництві, тваринництві та бурхливий розвиток переробної промисловості. В українських губерніях з'явилися своєрідні плантації, де застосовувалися модерні системи зрошення та сучасна техніка, мінеральні добрива, наймана робоча сила. Окреслилася тенденція перетворення значної частини поміщицьких маєтків на великомасштабні економії ринкового типу, в яких вирощування продукції поєднувалося з її промисловою переробкою.

Процес товаризації охопив й інші галузі сільського господарства. Зокрема, імпорт новітньої техніки (луги, рала, косильні машини, молотарки, кінні граблі), англійських, німецьких, французьких способів ведення сільського господарства (наприклад, широке застосування фламандського способу обробки льону, впровадження плодозмінних систем, влаштування хімічних лабораторій, метеорологічних станцій, дослідницьких полів), обмін досвідом господарювання, який здійснювався як шляхом навчання вітчизняних фахівців за кордоном, так й залучення іноземних майстрів та спеціалістів у національне виробництво, сприяли тому, що у першій половині XIX ст. товарного значення почало набувати вирощування низки технічних культур (махорки, бакуну, елітних сортів тютюну, льону, коноплі, цукрових буряків тощо), розвинулося орієнтоване на ринок городництво (вирощування капусти, картоплі, цибулі, часнику, кавунів).

Основними виробниками технічних культур були великі поміщицькі та селянські господарства, що володіли фінансовими ресурсами, достатніми для технічної модернізації галузі. Посіви олійних культур, зокрема, льону та конопель, почали зростати під впливом різкого падіння світових цін на вітчизняне зерно та нарощування обсягів олійного виробництва у провідних країнах Європи (Англії, Нідерландах, Німеччині, Франції, Бельгії). Високі ціни на льон та коноплі на зовнішньому ринку зробили рентабельним його масове виробництво в українських губерніях, особливо у Катеринославській, Херсонській, Чернігівській та Полтавській.

Аналогічно, починаючи з 1820-х років дещо зросли посіви цукрового буряка (переважно у правобережних губерніях), картоплі (у Херсонській, Таврійській та Катеринославській губерніях)

та тютюну (у Полтавській і Чернігівській губерніях). Домінантними чинниками товаризації вітчизняного рослинництва були розбудова транспортної інфраструктури (залізничне будівництво) та розвиток переробних підприємств харчової промисловості (цукроваріння, винокуріння, спиртогорілчаного та крохмального виробництва), для яких вказані вище технічні культури слугували сировиною. Вагомий вплив чинили й окремі екзогенні чинники, а саме зростання попиту з боку західноєвропейських країн на тютюн-сирець, тютюнові вироби, цукор-сирець, цукор-рафінад, кукурудзу, крохмаль та вже згадані вище міграційні процеси. Досить високою товарністю характеризувалося вітчизняне садівництво: фрукти та сухофрукти з українських губерній мали високу конкурентоздатність на зовнішньому ринку, що стимулювало поміщиків та селян до організації великих товариств з метою підвищення врожайності та оптимізації оптової торгівлі.

Процес формування високотоварного укладу у тваринництві у першій половині XIX ст. охоплює переважно територію півдня України, чому сприяли як екзогенні, так й ендегенні чинники. З одного боку, нарощування масштабів виробництва та технічна модернізація галузей легкої та харчової промисловості у країнах Західної Європи зумовили формування зовнішніх ринків збуту для продукції тваринництва, з іншого, сприятливі кліматичні й природні умови та близькість до головних морських торговельних шляхів перетворили південний регіон на важливого постачальника даної продукції. Цьому також сприяли й активні міграційні процеси: якщо в інших українських губерніях розведення худоби, коней й овець здійснювалося для потреб власних господарств, то колоністи півдня займалися тваринництвом з торговою метою. Як результат, сформувалася нова соціальна група підприємців-фермерів, які, використовуючи передову іноземну техніку та налагоджуючи зв'язки із західноєвропейськими фірмами, створили високопродуктивні господарства ринкового типу. До середини XIX ст. такі фермерські господарства були створені по всій території України, чому сприяла як активізація агропромислового виробництва в цілому, так і розвиток зовнішньої торгівлі сухопутними шляхами.

Зовнішньоекономічне співробітництво та міграційні процеси сприяли розведенню на вітчизняних теренах імпортованих порід великої рогатої худоби (симентальська порода корів), овець (вівці-мериноси), елітних породистих скакунів. Хоча худоба не була

важливою статтею вітчизняного експорту, її розведення в українських губерніях залежало від кон'юнктури зовнішнього ринку, а саме від попиту на похідні продукти – сало та шкіру. Високу конкурентоздатність вітчизняне сало мало на ринках Англії (85% від усього експорту), Німеччини, Франції, Ганзейських міст, Нідерландів, Бельгії, Австрії, до середини XIX ст. з'явилися нові ринки збуту у Швеції та Норвегії – все це сприяло зростанню його експорту, зокрема, протягом 1824–1828 рр. в середньому щороку вивозилося 221,8 тис. пуд. яловичого сала, протягом 1844–1846 рр. – 465 тис. пуд. [7, с.116]. Аналогічно яловича шкіра користувалася великим попитом на ринках Італії, Німеччини, США, Туреччини, Англії, Австрії. Зокрема, впродовж 1829–1833 рр. із південних портів у середньому щороку вивозилося 61,8 тис. пуд. шкіри, протягом 1839–1843 рр. – 47,6 тис. пуд. [7, с.266]. Це сприяло тому, що вже у 1848–1849 рр. у вітчизняних фермерських господарствах було розведено до 4,9 млн голів великої рогатої худоби [8, с.272]. До середини XIX ст. різко знижується експорт яловичого сала (майже втричі за період 1845–1855 рр.) та шкіри (майже у 5 разів за період 1840–1845 рр.), на що вплинуло як посилення конкуренції на міжнародному ринку з боку країн Південної Америки, Африки, Ост-Індії та ліквідація транзитного шляху до країн Західної Європи через Австрію, так і підвищення експортних цін на дану продукцію через високе експортне мито.

У цілому процес формування високотоварного укладу в основних галузях вітчизняного сільського господарства став чинником виокремлення в Україні спеціалізованих регіонів із вирощування тютюну та коноплі (Полтавська, Чернігівська, Київська губернії), льону-довгунця (Волинська та Київська губернії), пшениці та цукрових буряків (Подільська, Волинська та Київська губернії), розвитку племінного тваринництва (Катеринославська та Херсонська губернії).

Окремі тенденції розвитку європейського ринку аграрної продукції в першій половині XIX ст., зокрема, падіння цін на імпортовану бавовну, зумовлене промисловою кризою в Англії 1820–1840-х років, дали поштовх розвитку вітчизняної вовняної галузі. Більше того, відміна англійським урядом у 1842 р. заборони на вивезення прядильних та ткацьких машин та успішна імплементація німецьких методів ведення сільського господарства (залучення саксонських вівчарів та застосування англосаксонських

способів обробки, миття та сортування вовни) сприяли посиленню конкурентоспроможності української вовни [9, с.135].

Високі конкурентні позиції української вовни на ринках Німеччини, Австрії, Бельгії, Англії, Франції, Туреччини, Китаю сприяла товаризації вітчизняного вівчарства. В українських губерніях створювалися фермерські господарства з розведення як звичайних овець, так і чистопорідних мериносів; розвивалися підприємства з обробки, миття та сортування вовни; виробництва як тонкого середньо-вартісного, так і дорогого сукна; організовувалися компанії та товариства для закордонної торгівлі продуктами вівчарства та вовняної галузі. Більшість фабрик перебували у приватній власності купців та торговців, виробництво продукції здійснювалося з використанням вільнонайманої праці, а товар реалізовувався не за державними замовленнями, а на основі вільного продажу. Така схема виробничого процесу створювала фінансові можливості для модернізації та технічного переоснащення, а відтак і розвитку виробництва. Зокрема, якщо у 1848–1849 рр. у вітчизняних фермерських господарствах налічувалося до 12,4 млн овець, то у 1866 р. – 15,2 млн; якщо у 1825 р. на головну вітчизняну ярмарку (Троїцьку) поставлялося лише 1,5 тис. пуд. вовни, то у 1830 р. – 150 тис. пуд., а до середини XIX ст. обсяги зросли майже вдвічі [8, с.272; 10, с.614; 11, с.209]. Своєю чергою зріс експорт вовни через основний морський порт (Одеса) та головну сухопутну митницю (Радзиви́лів) і вже у 1850-х роках складав у середньому 275 тис. пуд.

Наявність зовнішнього попиту на російських коней сприяла нарощуванню їх товарних обсягів в українських господарствах. Уже у 1840–1850-х роках коней було розведено близько 2 млн (до 80% належало сільським товариствам, решта – приватним землевласникам), при цьому англійські та арабські породи, призначені для експорту, розводилися на півдні України. Крім приватних фермерських господарств створювалися кінні заводи, зокрема, у 1847 р. їх налічувалося уже 1143 [12; 13, с.161].

Поряд із розвитком високотоварного укладу у вітчизняному сільському господарстві у першій половині XIX ст. відбувається формування підприємницького середовища та нарощування обсягів виробництва у промисловості. Цьому сприяла як світова кон'юнктура, так й резерви внутрішнього розвитку – початок будівництва залізниць, формування ринку вільнонайманої праці, розвиток біржових та банківських відносин, зовнішня конверген-

ція вітчизняного фінансового ринку, успішна російсько-турецька війна, притік іноземних інвестицій тощо [13, с.250]. Важливим чинником концентрації промислового виробництва, знову ж таки, була інтенсифікація зовнішньоторговельних операцій підросійської України з країнами Західної Європи. Зокрема, вагому роль у розвитку вітчизняного господарства відігравав англійський імпорт, який забезпечував притік на внутрішній ринок готової мануфактурної продукції, промислових зразків та напівфабрикатів, передової техніки, високопродуктивного виробничого устаткування та обладнання, що стимулювало модернізацію існуючих та появу нових галузей економіки.

Важливого значення у першій половині XIX ст. набувала економічна взаємодія підросійської України та Царства Польського, що сприяла нарощуванню обсягів виробництва у легкій промисловості, зокрема, стала чинником розвитку суконного підприємництва. Польський революційний рух 1830 р. та ліквідація митного кордону між територією України і Царства Польського у 1850 р. викликали міграцію до імперії суконних фабрикантів, майстрів та робітників-сукнярів, що стало чинником не лише зростання вітчизняної текстильної галузі, а й виникнення нового виробництва – виготовлення безворсових килимових тканин.

Інтенсивні зовнішньоторговельні операції сприяли накопиченню приватного торговельного капіталу, розвитку фінансових, банківських, біржових відносин та формуванню відповідної інституційної структури – все це стало поштовхом фінансової інтеграції підросійської України та інвестиційної експансії в її господарство. За умов нестачі вільних коштів у середині Російської імперії (якщо в Європі на людину припадало 50 руб вільних коштів, то в Російській імперії – 10 руб) іноземні інвестиції стали домінуючим чинником розвитку промислово-торговельного підприємництва та концентрації промислового виробництва. На початку XIX ст. іноземні інвестиції спрямувалися переважно в легку промисловість. Зокрема, на створених англійцями, французами, німцями ситценабивних та паперовопрядильних фабриках вводиться новітня європейська техніка (парові двигуни, прядильні машини), що не лише сприяє процвітанню вітчизняної текстильної галузі, а й зумовлює виникнення нового виробництва – картонного. Іноземний капітал став чинником концентрації виробництва та розвитку підприємництва у скляній, паперовій, текстильній, фарфоро-фаянсовій, хімічній, цукровій, борошномельній, кондитерській,

спиртово-горілчаній галузях вітчизняної промисловості та в цілому дав поштовх до пожвавлення економіки.

Унаслідок впливу вказаних зовнішніх чинників швидкими темпами росла кількість підприємств та обсяги виробництва суконної, полотняної, шкіряної, бавовняної, вовняної галузей. На початку XIX ст. на території українських губерній налічувалося 12 суконних фабрик ринкового типу з виробничою потужністю 304 тис. аршин готової продукції. До середини XIX ст. їхня кількість зросла до 74, а виробнича потужність – до 2592 тис. аршин, що було зумовлене активним впровадженням у виробництво імпоротної техніки (сорокаверетенних прядильних машин, чесальних механічних агрегатів, автоматичних прядок та ножиць) [14, с.153]. На цей час в українських губерніях уже налічувалося 16 бавовняних фабрик, 246 шкіряних підприємств, 10 вовномийок, 20 фарбувально-набивних та 4 полотняних фабрики, 16 підприємств із виробництва лляних виробів, 3 – шовкових матерії, 4 – канатів; розвинулася мережа панчішних фабрик [15, с.40–232].

Як іноземні інвестиції, так й інтенсифікація зовнішньоторговельних операцій сприяли зростанню кількості підприємств і концентрації виробництва у цукровій, борошномельній, тютюновій, спиртовій галузях та сфері винокуріння. Зокрема, уже до середини XIX ст. переважна більшість українських цукроварень виробляла до 2 тис. пудів [15, с.175, 179, 184]. Крім того, комерціалізація галузі зумовила збільшення кількості цукрових заводів: за період 1825–1850 рр. їхня кількість зросла більше ніж у 15 разів. На цей час в українських губерніях уже налічувалося 3595 ґуралень з обсягом виробництва 16 млн відер горілки; 2506 винокурень з обсягом виробництва 40 млн відер вина; 43 тютюнових заводи, 120 салотопильних підприємств, 4 маслобійні, 2 макаронних фабрики тощо [8, с.218; 16, с.289–290, 296; 17, с.40–232].

Під впливом системи екзогенних чинників у першій половині XIX ст. у структурі переробної промисловості виокремлюються та набувають комерційного значення нові галузі, а саме фарфоро-фаянсове, скляне, цегляне, свічне виробництво, миловаріння та селітроваріння. Зокрема, вже у 1850 р. на українській території налічувалося 50 скляних заводів, близько 1000 цегляних виробництв, 10 фарфоро-фаянсових заводів, 197 миловарень та свічних заводів, 350 селітроварень [17, с.40–232; 18, с.397–398; 19, с.34–36].

Поряд із зовнішньої торгівлею та іноземними інвестиціями як важливу екзогенну домінанту прямого та опосередкованого впливу на розвиток національного господарства та становлення підприємництва у першій половині XIX ст. можна розглядати реалізацію транзитного потенціалу української території. Основні транзитні коридори польського (Одеса – Варшава, Одеса – Броди, Одеса – Новоселиця), російського (Одеса – Москва, Феодосія – Москва), західноєвропейського (Одеса – Лейпциг) напрямів сприяли нарощуванню обсягів експортної торгівлі, зростанню внутрішнього товарообороту, розвитку транспортно-торговельної інфраструктури тощо.

Наслідком формування високотоварного укладу в провідних галузях сільського господарства та промисловості українських земель став розвиток вітчизняного підприємницького середовища. Уже до середини XIX ст. традиційні форми квазіпідприємництва, а саме вотчинна (кріпосна) мануфактура, зосереджена в поміщицьких маєтках та основана на кріпосній праці, й посесійна мануфактура, яка належала приватним особам або казни та існувала за рахунок державних пільг і привілеїв, втрачають свою економічну значимість. Натомість з'являються організаційні форми підприємництва, основані на найманій праці, приватній власності та орієнтовані на ринкову конкуренцію. Перші приватні фабрики та заводи створювалися на кошти представників торговельного класу: купці-підприємці виборювали позиції в обробній, скляній, паперовій, полотняній галузях, зосереджували в руках підприємства по обробці тютюну, виготовленню канатів, миттю та сортуванню вовни тощо. Зокрема, якщо у 1828 р. у загальній структурі підприємств 53,8% були поміщицькими, а купецькі склали 46,2%, то вже у 1861 р. – частка поміщицьких підприємств знизилася до 5,8%, а купецьких – зросла до 94,2%.

Національне підприємництво формувалося також шляхом еволюції селянських дрібних ремісничих майстерень та кустарних промислів до рівня мануфактурного виробництва. Як результат, на території України виокремилися спеціалізовані промислові поселення – центри розвитку текстильної, шкіряної, деревообробної, цукрової галузей. Селянське підприємництво слугувало основою для розвитку високотоварного виробництва, оскільки в його середовищі накопичувалися значні фінансові кошти, готувалися робочі кадри, формувався підприємницький клас.

Поряд із аграрним і промисловим підприємництвом у першій половині XIX ст. підвищується ділова активність у торговельній сфері. Основний обсяг торговельних операцій припадав на сільськогосподарські товари та продукцію кустарних промислів. Центрами вітчизняного торговельного підприємництва були так звані місця стихійної торгівлі – ярмарки, базари, торги, яких в Україні уже в 40–50-х роках XIX ст. налічувалося близько 12 тис. Тут укладалися найбільші торговельні угоди (часто за участю іноземних гуртових покупців), демонструвалися технічні новаторства, зав'язувалися ділові контакти, створювалися акціонерні підприємства. Зокрема, харківські ярмарки (Хрещенська, Успенська, Покровська, Троїцька) відігравали важливу роль у розвитку внутрішньої торгівлі імперії, перевершуючи за обсягом продажів майже всі головні торговельні центри, крім Нижньогородської ярмарки. У 1842 р. торговельний оборот на харківських ярмарках складав 20,5 млн руб, у 1846 р. – 25,1 млн руб. При цьому тут реалізовувалося близько 90% продукції вітчизняного виробництва (головним чином, мануфактурні вироби) і лише 10% імпортованих товарів [3, с.74]. До середини XIX ст. стихійна торгівля почала поступатися організованим (стаціонарним) формам торговельного підприємництва – лавковій та магазинній.

Інтенсифікація зовнішньоторговельних операцій зумовила появу низки форм посередницького торговельного підприємництва, а саме промислово-торговельних компаній, товариств та союзів, торгово-промислових палат, агентур, бірж, товарних складських приміщень. Зокрема, у першій половині XIX ст. набула розвитку біржова справа: за зразком англійських та німецьких автономних бірж були створені торговельні біржі, де здійснювалися операції купівлі-продажу товарів, страхування суден, сформувалися біржові комітети. Розвиток прикордонних територій сприяв становленню складського господарства, зокрема, на півдні України розгорнулася мережа складських комплексів та підприємств-складів (виробничих, транзитно-перевалочних, митних, гуртово-роздрібних та роздрібних).

Зовнішня торгівля українського регіону першої половини XIX ст. стала чинником розвитку фінансового підприємництва. За європейським зразком під егідою держави уже до середини XIX ст. переважно на території Лівобережної України створюються комерційні банки для обслуговування комерсантів і промислово-торговельних домів, селянські банки, іпотечні банки, ощадні

каси. Важливу роль в економічному житті почали відігравати іноземні банкірські дома, що були джерелом фінансування розвитку промислового підприємництва (суконного, льонопрядильного, транспортного).

Висновки. Формування високотоварного укладу на українських теренах у першій половині XIX ст., а також розвиток підприємництва перебували під впливом системи екзогенних та ендогенних чинників, що зумовило неоднозначний характер та наслідки товаризації господарства для підросійської України. Становлення високопродуктивного виробництва в українському регіоні в цей період позначилося нарощуванням обсягів виробництва та визначенням експортної спеціалізації провідних галузей сільського господарства (насамперед, землеробства), а також формуванням спеціалізованих регіонів з розвитку товарного рослинництва, городництва, садівництва та тваринництва.

На Правобережній та Лівобережній Україні вказані процеси сприяли збереженню екстенсивної системи господарювання. Швидка модернізація та індустріалізація країн Західної Європи, розширення дипломатичних відносин Російської імперії, розвиток територіальної спеціалізації та інтенсифікація зовнішньоторговельних операцій сприяли посиленню зовнішнього попиту на продукцію землеробства, головним постачальником якої, в силу своїх природно-географічних та економічних (низька купівельна спроможність внутрішнього попиту) умов, був український регіон. У свою чергу, розширення експорту зернових та збіжжя стало стимулом для нарощування обсягів виробництва екстенсивними методами, а саме за рахунок збереження монополії поміщиків на земельні ресурси та посилення кріпосної експлуатації. Отже, це свідчить про те, що на основній території України система вказаних екзогенних чинників сприяла укоріненню архаїчних форм господарювання.

На півдні України в силу певних умов (низький рівень заселеності території у першій половині XIX ст. та активна її колонізація) спостерігалася низька частка закріпаченого населення та розвинулося високопродуктивне товарне виробництво, основане на найманій праці, використанні провідних аграрних технологій та способів виробництва, орендних відносинах у сфері землекористування. Фактично сприятлива світова кон'юнктура у синергетичній взаємодії із вигідним географічним положенням та розвинутою транспортною інфраструктурою зумовили розвиток рин-

кових відносин, становлення ринкових форм підприємництва та формування інтенсивної системи господарювання.

Отже, у степовій та південній частині України на основі приватної власності та використання найманої праці сформувалися високопродуктивні та експортоорієнтовані фермерські господарства з розведення овець, великої рогатої худоби та коней; на Правобережній та Лівобережній Україні на базі магнатсько-шляхетського землеволодіння шляхом обезземелення селянства та посилення експлуатації покріпаченого населення були створені латифундії, що спеціалізувалися на вирощуванні зернових, технічних культур, овочів та фруктів, що набули товарного значення.

Товаризація аграрного господарства, посилення інтеграції українських земель у світовий товарний ринок та позиціонування регіону як імпортера технологічного й інтелектуального продукту у першій половині XIX ст. дали поштовх до концентрації виробництва у сферах переробної промисловості. Зокрема, до середини XIX ст. відбулося суттєве нарощування обсягів виробництва на поміщицьких та селянських підприємствах у сфері гуральництва, винокуріння, виготовлення свічок та канатів, селітроваріння, миловаріння, борошномельного виробництва тощо; в купецьких мануфактурах по виробництву цегли, миттю та сортуванню вовни, цукрових та скляних заводів, суконних та панчішних фабрик тощо.

Розвиток зовнішньоторговельних зв'язків українського регіону та певна торговельна відкритість вітчизняної економіки сприяли перетворенню регіону на об'єкт інвестиційної експансії, результатом чого стало становлення у першій половині XIX ст. іноземного підприємництва, зокрема, у текстильній, хімічній, кондитерській, борошномельній та фарфоро-фаянсовій галузях; створення ситценабивних, бавовняних та полотняних фабрик, відкриття фарфоро-фаянсових заводів, розвиток картонного та макаронного виробництва тощо.

1. Озеров И.Х. Экономическая Россия и ее финансовая политика на исходе XIX и в начале XX в. / И.Х. Озеров. – М., 1905. – 271 с.
2. Вешняков В. Крестьяне-собственники в России / В. Вишняков. – СПб., 1858. – 138 с.
3. Сборник статистических сведений о России, издаваемый Статистическим отделением Императорского русского географического общества : в 3 кн. – Кн.2. – СПб., 1854. – 322 с.

4. Радциг А. Влияние железных дорог на сельское хозяйство, промышленность и торговлю / А.А. Радциг. – СПб., 1896. – 267 с.
5. Яхонтов А.П. Переселение и колонизация / А.П. Яхонтов. – Харьков, 1925. – 105 с.
6. Еволюція ринкових інститутів в Україні : монографія : у 2 ч. Ч. 1 / [В.В. Небрат, Н.А. Супрун та ін.] ; за ред. В.В. Небрат ; НАН України ; Ін-т екон. та прогнозів. – К., 2012. – 332 с.
7. Неболсин Г.П. Статистическое обозрение внешней торговли России : в 2 т. / Г.П. Неболсин. – Т.2. – СПб., 1850. – 495 с.
8. Тенгоборский Л.В. О производительных силах России : в 2 ч. / Л.В. Тенгоборский. – Ч.1. – Москва, 1854. – 331 с.
9. Верещагин А.С. История российского предпринимательства: от истоков до начала XX века / А.С. Верещагин, Р.Х. Хайртдинов. – Уфа : Из-во УГНТУ, 2009. – 245 с.
10. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада: В.М. Литвин (голова), Г.В. Боряк, В.М. Геєць та ін. ; відп. ред. В.А. Смолій]. НАН України. Інститут історії України. – К. : Ніка-Центр, 2011. – Т.1. – 696 с.
11. Конская перепись 1882 г. – СПб., 1884. – 393 с.
12. Тенгоборский Л.В. О производительных силах России : в 2 ч. / Л.В. Тенгоборский. – Ч.2. – Москва, 1855. – 463 с.
13. Туган-Барановский М. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке / М. Туган-Барановский. – Москва, 1922. – 429 с.
14. Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России : Департамент мануфактур и внутренней торговли : в 3 т. – Т.1. – СПб, 1862. – 428 с.
15. Фабрично-заводская промышленность и торговля России: с приложением общей карты фабрично-заводской промышленности Российской империи / Министерство финансов, Департамент торговли и мануфактур. – СПб., 1896. – 636 с.
16. Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России: Департамент мануфактур и внутренней торговли : в 3 т. – Т.3. – СПб, 1865. – 655 с.
17. Крюков П. Очерк мануфактурно-промышленных сил Европейской России, служащий текстом промышленной карты / П. Крюков. – СПб., 1853. – 249 с.
18. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року) / І.О. Гуржій. – К., 1962. – 207 с.
19. Кагарлицкий Б. Периферийная империя. Россия и миросистема / Б. Кагарлицкий. – М., 2009. – 576 с.

Транслітерований список джерел

1. Ozerov I.Kh. Ekonomicheskaya Rossiya i ee finansovaya politika na iskhode XIX i v nachale XX veka / I.Kh. Ozerov. – Moskva, 1905. – 271 s. [in Russian]
2. Veshnyakov V. Krest'yane-sobstvenniki v Rossii / V. Vishnyakov. – SPb., 1858. – 138 s. [in Russian]
3. Sbornik statisticheskikh svedenii o Rossii, izdavaemyi Statisticheskim otdeleniem Imperatorskogo russkogo geograficheskogo obshchestva : v 3 kn. – Kn.2. – SPb., 1854. – 322 s. [in Russian]
4. Radtsig A.A. Vliyanie zheleznykh dorog na sel'skoe khozyaistvo, promyshlennost' i torgovlyu / A.A. Radtsig. – SPb. : Dep. zh/d M-stva puti soobshchenii, 1896. – 267 s. [in Russian]
5. Yakhontov A.P. Pereselenie i kolonizatsiya / A.P. Yakhontov. – Khar'kov, 1925. – 105 s. [in Russian]
6. Evoliuciia rynkovykh instytutiv v Ukraini : monografiia : u 2 ch. Ch. 1 / [V.V. Nebrat, N.A. Suprun ta in.] ; za red. V.V. Nebrat ; NAN Ukrainy ; In-t ekon. ta prognozuv. – K., 2012. – 332 s. [in Ukrainian]
7. Nebolsin G.P. Statisticheskoe obozrenie vneshnei torgovli Rossii : v 2 t. / G.P. Nebolsin. – T.2. – SPb., 1850. – 495 s. [in Russian]
8. Tengoborskii L.V. O proizvoditel'nykh silakh Rossii : v 2 ch. / L.V. Tengoborskii. – Ch.1. – Moskva, 1854. – 331 s. [in Russian]
9. Vereshchagin A.S. Istoriya rossiiskogo predprinimatel'stva: ot istokov do nachala XX veka / A.S. Vereshchagin, R.Kh. Khairtdinov. – Ufa : Iz-vo UGNTU, 2009. – 245 s. [in Russian]
10. Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia : v 2 t. / [red. rada: V.M. Lytvyn (golova), G.V. Boriak, V.M. Geiec' ta in. ; vidp. red. V.A. Smolij]. NAN Ukrainy. Instytut istorii' Ukrainy. – K. : Nika-Centr, 2011. – T.1. – 696 s. [in Ukrainian]
11. Konskaya perepis' 1882 g. – SPb., 1884. – 393 s. [in Russian]
12. Tengoborskii L.V. O proizvoditel'nykh silakh Rossii : v 2 ch. / L.V. Tengoborskii. – Ch.2. – Moskva, 1855. – 463 s. [in Russian]
13. Tugan-Baranovskii M. Russkaya fabrika v proshlom i nastoyashchem. Istoricheskoe razvitie russkoi fabriki v XIX veke / M. Tugan-Baranovskii. – Moskva, 1922. – 429 s. [in Russian]
14. Obzor razlichnykh otraslei manufakturnoi promyshlennosti Rossii : Departament manufaktur i vnutrennei torgovli : v 3 t. – T.1. – SPb, 1862. – 428 s. [in Russian]
15. Fabrichno-zavodskaya promyshlennost' i torgovlya Rossii: s prilozheniem obshchei karty fabrichno-zavodskoi promyshlennosti Rossiiskoi imperii / Ministerstvo finansov, Departament torgovli i manufaktur. – SPb., 1896. – 636 s. [in Russian]

16. Obzor razlichnykh otraslei manufakturnoi promyshlennosti Rossii: Departament manufaktur i vnutrennei torgovli : v 3 t. – T.3. – SPb, 1865. – 655 s. [in Russian]
17. Kryukov P. Ocherk manufakturno-promyshlennykh sil Evropeiskoi Rossii, sluzhashchii tekstem promyshlennoi karty / P. Kryukov. – SPb. , 1853. – 249 s. [in Russian]
18. Gurzhii I.O. Rozvytok tovarnogo vyrobnytstva i torgivli na Ukraini (z kincja XVIII st. do 1861 roku) / I.O. Gurzhii. – K., 1962. – 207 s. [in Ukrainian]
19. Kagarlitskii B. Periferiinaya imperiya. Rossiya i mirosistema / B. Kagarlitskii. – M., 2009. – 576 s. [in Russian]

Одержано 12.10.2015 р.